

ADRIAN GENDERA
(UNIWERSYTET WROCLAWSKI)*

Konflikt katolicko-ewangelicki w Osiecznej w latach 1656–1769

Streszczenie: Osieczna, niewielkie miasto leżące 10 km od Leszna, w XVII i XVIII w. była areną konfliktu dwóch wyznań chrześcijańskich – katolików i ewangelików. Głównym powodem niepokojów wyznaniowych i w konsekwencji upadku gminy ewangelickiej był potop szwedzki (1655–1660) i związane z nim zaburzenia natury polityczno-religijnej wśród mieszkańców regionu leszczyńskiego. Była to także konsekwencja różnic doktrynalno-eklezyjologicznych wyznań i nasilającej się tzw. kontrreformacji.

Pierwsze prześladowania osieckiej gminy ewangelickiej miały miejsce w latach 1656–1666. Wypędzono wówczas z miasta pastora Joachima Wüsthube. Kolejna fala prześladowań nastąpiła już w 1668 r. i jej następstwa (wygnanie pastora Paula Clapiusa i utrata świątyni) trwały formalnie do 7 marca 1769 r., gdy właściciel Osiecznej, hrabia Mikołaj Skoroszewski, wydał list tolerancyjny dla miejscowych innowierców, co przyniosło odrodzenie się gminy (budowa kościoła, powołanie pastora) dopiero 13 stycznia 1793 r.

W trakcie badania wykazano, że pierwszymi osobami biorącymi udział w analizowanych sytuacjach konfliktowych byli duchowni katolicycy i pastorzy. Według historiografów niemieckich z przełomu XIX i XX w. pastorzy byli pierwszymi ofiarami postępowania katolików. Natomiast autorzy katolicycy i współcześni badacze wskazują na przemilczaną przez historiografów niemieckich kwestię pozytywnego i antypolskiego stosunku luteran (szczególnie leszczyńskich) do skandynawskiego najeźdźcy podczas polskiej ofensywy wiosną 1656 r.

Osieckie niepokoje religijne XVII–XVIII w. są kwestią złożoną, której badania następczą trudności i są naznaczone pewną dozą przypuszczeń. Powodem tego stanu jest brak dostatecznej liczby zachowanych materiałów archiwalnych dla Osiecznej z omawianego okresu. Kwestie społeczne, w tym relacje międzywyznaniowe w mieście, wymagają dalszych badań.

Słowa kluczowe: Osieczna, Storchnest, pastor, konflikt, katolicy, ewangelicy, potop szwedzki, protestanci, Clapius, Wüsthube.

Zagadnienia wyznaniowe okresu nowożytnego w Rzeczypospolitej są niewątpliwie ważnymi elementami historii. Nie dotyczą one jedynie spraw czysto religijnych (dogmatycznych, liturgicznych czy jurysdykcji

* Wydział Nauk Historycznych i Pedagogicznych, Instytut Historyczny, e-mail: adrian.gendera@gmail.com.

kościelnej), ale ściśle przeplatają się z polityką, ekonomią, kwestią narodowościową oraz praktyką życia codziennego. Literatura traktująca o reformacji i tzw. kontrreformacji na ziemiach polskich i w regionie leszczyńskim jest obfita¹. Wydane zostały także książki i artykuły prezentujące dzieje miejscowości Osieczna, w tym historię gminy ewangelickiej i parafii katolickiej². Jednakże nadal brakuje pogłębionych analiz wybranych wydarzeń (procesów), w tym z okresu XVII i XVIII w., w szczególności dotyczących relacji katolicko-ewangelickich w okresie omawianym w tym artykule³.

Jego celem jest ukazanie i opis przyczyn, przebiegu i skutków konfliktu między katolikami a ewangelikami osieckimi w latach 1656–1769. Oczywiście wydarzenia te dokonywały się z różnym natężeniem w poszczególnych latach omawianego fragmentu historii miasta. Podstawowym materiałem badawczym jest praca historyczno-teologiczna osieckiego pastora Alberta Taubego⁴ *Geschichte der evangelischen Kirchengemeinde Storchnest* z 1899 r. Praca ta ukazuje dzieje protestantów osieckich od pierwszej połowy XVI do końca XIX w. Została napisana na podstawie archiwaliów przechowywanych w osieckiej parafii ewangelickiej i przekazów ustnych zebranych przez pastora Taubego. Jest tekstem

¹ T. Woytschke, *Geschichte der Reformation in Polen*, Leipzig 1911; K. Kolbuszewski, *Przegląd prac z zakresu dziejów reformacji w Polsce*, „Pamiętnik Literacki” 1928, t. XXV, nr 1–4, s. 490–506; B. Świdorski, *Ilustrowany opis Leszna i ziemi leszczyńskiej*, Leszno 1928; J. Dworzaczkowa, *Z dziejów braci czeskich w Polsce*, Poznań 2003 (i inne prace tej badaczki); M. Serwański, *Formy aktywności kolegium jezuickiego w Poznaniu w XVI–XVIII wieku*, „Mazowieckie Studia Historyczne” 2002, nr 2, s. 31–39; O. Kieć, *Historia protestantyzmu w Poznaniu od XVI do XXI wieku*, Poznań 2015 (oraz inne teksty tego autora); *Dzieje Wielkopolski*, red. J. Topolski, Poznań 1969; A. Tokarczyk, *Protestantyzm*, Warszawa 1980; J. Tazbir, *Reformacja, kontrreformacja, tolerancja*, Wrocław 1996; *Historia Leszna*, red. J. Topolski, Leszno 1997; J. Kłoczowski, *Dzieje chrześcijaństwa polskiego*, Warszawa 2000; J. Małek, *Reformacja i protestantyzm w Polsce i Prusach (XVI–XX w.)*, t. IV, Toruń 2012; *Reformacja i tolerancja: jedność w różnorodności? Współistnienie różnych wyznań na ziemi wschowskiej i pograniczu wielkopolsko-śląskim*, red. M. Małkus, K. Szymańska, Leszno 2015.

² Prace na temat Osiecznej: S. Jędraś, *Osieczna i jej dzieje*, Osieczna 2013; E. Frankiewicz, *Osieczna. Zarys historyczny*, Leszno 1939; M. Michalski, *Osieczna (Storchnest). Dawne widoki*, Osieczna–Poznań 2005; A. Wędzki, *Osieczna. Z dziejów miasta szlacheckiego w przedrozbiorowej Rzeczypospolitej (6)*, „Zeszyty Osieckie” 2004, nr 12, s. 9–11; C.W. Liniewicz, *Sprawozdanie reformatów do Osiecznej*, „Zeszyty Osieckie” 1993, nr 1, s. 23–27; D. Czwojdrak, *Duchowni ewangelicy w Osiecznej w XVII–XX w.*, „Zeszyty Osieckie” 2013, nr 21, s. 25–31; B. Świdorski, *op. cit.*

³ Można wskazać następujące publikacje: E. Śliwiński, *Sytuacja społeczno-polityczna w południowo-zachodniej Wielkopolsce w pierwszej połowie XVII wieku*, „Zeszyty Osieckie” 1993, nr 1, s. 15–22; idem, *Sytuacja wyznaniowa w południowo-zachodniej Wielkopolsce od drugiej połowy XVI do pierwszej połowy XVII w.*, „Zeszyty Osieckie” 1994, nr 2, s. 19–26.

⁴ Albert Emil Carl August Taube – pastor, ur. 7 IX 1853 r. Po studiach teologicznych ordynowany 3 VIII 1878 r. Pastor pomocniczy i później drugi proboszcz w Wolsztynie. Proboszcz osiecki od 4 VIII 1880 r. do emerytury w 1909 r. Data i miejsce śmierci nieznanne. Autor *Geschichte der evangelischen Kirchengemeinde Storchnest*. D. Czwojdrak, *op. cit.*, s. 27–28; A. Taube, *Geschichte der evangelischen Kirchengemeinde Storchnest*, Storchnest 1899, s. 18–19.

niemieckojęzycznym, drukowanym. Ponadto wykorzystano literaturę dotyczącą Osiecznej oraz Leszna, które było jednym z ważniejszych ośrodków protestantyzmu w dawnej Wielkopolsce⁵.

Powodem deficytu źródeł (odnośnie do XVII w., zwłaszcza dla prezentowanej w artykule tematyki) dla Osiecznej jest – jak zauważa Maciej Michalski – pożar Osiecznej w dniu 8 maja 1793 r. W jego wyniku spłonęło archiwum miejskie, które zapewne zawierało cenne dla historyka zapisy⁶.

Osieczna leży na terenie Wielkopolski, w odległości 10 km od Leszna. Obecnie jest siedzibą gminy miejsko-wiejskiej z burmistrzem na czele. W XVII–XVIII w. była miastem prywatnym należącym do Andrzeja Czarnkowskiego (1592–1601), Przyjemskich herbu Rawicz (1601–1644), Aleksandra Kostki (1644–1646), Opałińskich (1646–1698), Mycielskich (1698–1744), Skoroszewskich (1746–1797) i Bonawentury Gajewskiego (1797–1821)⁷. Prawa miejskie otrzymała przypuszczalnie w 1370 r., gdy jej właścicielem był Wojsław z Gryżyny⁸.

Początki protestantyzmu w Osiecznej sięgają pierwszej połowy XVI w. Idee luterzańskie znalazły poparcie wśród tamtejszych mieszczan pochodzenia niemieckiego, a także właścicieli miasta, Górków. Dotychczas nie ustalono dokładnie, w jaki sposób nauki Marcina Lutra dotarły do Osiecznej. Zwiększenie żywołu niemieckiego, a zarazem ewangelickiego, dokonało się podczas wojny trzydziestoletniej (1618–1648)⁹. Około 1628 r. z okolic Góry (Śląsk) przybyli luterzańscy uchodźcy (przeważnie rzemieślnicy). Byli oni chętnie przyjmowani przez szlachtę i osadzani w już istniejących (np. Osieczna) lub zakładanych miastach prywatnych (np. Rawicz). Właściciele czerpali z tego tytułu korzyści materialne oraz podnosili poziom gospodarczo-kulturowy swoich miast¹⁰. Do roku 1628 ewangelicy osieccy korzystali z katolickiego kościoła pw. św. Trójcy w Osiecznej. W XVI w. został on odebrany katolikom przez właściciela miasta, Stanisława Górkę (zm. 1592). Natomiast od czasu jego śmierci do 1628 r. użytkowali go wspólnie z katolikami. Decyzją nowego właściciela miasta, Adama Olbrachta Przyjemskiego (zm. 1644), i staraniem biskupa poznańskiego, Macieja Łubieńskiego, powrócił on w 1628 r. do pierwotnych właścicieli. Ewangelicy byli zatem zmuszeni do wybudowania własnego budynku kościelnego. Nie wiadomo, dokładnie kiedy został on wykonany. Można za to wskazać czas jego zniszczenia. Stało się to podczas pożaru miasta w 1634 r. Niedługo potem – w 1635 r. lub nieco później – został odbudowany i przetrwał do roku 1656 (kolejny pożar miasta). Następna świątynia powstała

⁵ M. Urban, *Poewangelickie zabytki miasta Leszna*, „Wielkopolski Biuletyn Konserwatorski” 2012, nr 5, s. 185.

⁶ M. Michalski, *op. cit.*, s. 17.

⁷ S. Jędraś, *op. cit.*, s. 448–450.

⁸ A. Wędzki, *Przedlokacyjna Osieczna*, „Zeszyty Osieckie” 2008, nr 16, s. 7.

⁹ A. Taube, *op. cit.*, s. 5–6.

¹⁰ P. Klint, *Stosunki wyznaniowe w miastach w miastach wielkopolskich na pograniczu polsko-śląskim i polsko-brandenburskim w XVI i XVII wieku*, „Istorija ta Geografija” 2015, s. 95.

ok. 1666 r. i podobnie jak poprzednie, nie przetrwała długo, co wiąże się bezpośrednio z tematem tego artykułu (konflikt wyznań)¹¹.

Katolicki właściciel Osiecznej, Adam Olbracht Przyjemski (zm. 1644), wydał 24 stycznia 1635 r. przywilej, mówiący m.in. o zezwoleniu na budowę nowej świątyni protestanckiej z dzwonnica, szkoły i domu ministra¹². W ten sposób gmina ewangelicka otrzymała prawne umocowanie swojej działalności w mieście. Wydaje się, że nic nie zapowiadało przyszłych (21 lat później, czyli w 1656 r.) tragicznych wydarzeń, które dotknęły wspólnotę ewangelicką. W dziewiętnastowiecznej interpretacji pastora Alberta Taubego pożar kościoła z 1634 r. był zapowiedzią przyszłych przeciwności¹³. Czy wniosek pastora może odzwierciedlać przekonania luteran sprzed trzech wieków? Czy nie jest to tylko przekonanie kreślone z odległej perspektywy i w duchu ludowych wierzeń w znaki ostrzegawcze dawane przez Boga czy siły natury? Ze względu na brak źródeł (o ile takie były) mówiących o nastrojach społecznych w Osiecznej ok. 1634 r. wiarygodna odpowiedź jest niemożliwa.

W badanym konflikcie katolicko-ewangelickim można wyszczególnić trzy etapy: lata 1656–1666, 1666–1668, 1668–1769. Odzwierciedlają one narastanie napięcia, przebieg kluczowych wydarzeń oraz ich konsekwencje.

Dziesięciolecie 1656–1666 było pierwszym znanym okresem prześladowań i nietolerancji wobec ewangelickich mieszkańców Osiecznej. W 1656 r. osieckim pastorem był Joachim Wüstehube¹⁴. Na podstawie niemieckojęzycznej literatury z przełomu XIX i XX w. wiadomo, że w 1656 r. musiał on opuścić miasto. Osiadł we Wrocławiu przy kościele i szpitalu pw. Wszystkich Świętych. Pastor A. Taube zaznaczył, że Wüstehube został wypędzony. Nie podał powodu wygnania. Nieco więcej o tej sprawie zapisał A. Werner, informując, że Wüstehube został wydany przez Polaków podczas potopu szwedzkiego. Istotnie, rok 1656 był czasem działań wojennych w rejonie Leszna. Wojska szwedzkie (luteranie) stacjonowały m.in. w Lesznie i Kościanie. Grabieże i profanacje katolickich obiektów sakralnych wzbudzały niechęć ludności katolickiej do najeźdźcy, a także miejscowych innowierców. Byli oni podejrzewani o działalność szpiegowską na rzecz Szwedów oraz czynne ich wspieranie, co miało swoje uzasadnienie choćby w przypadku Leszna. Wiosną 1656 r., pod wodzą Jana Piotra Opalińskiego, Krzysztofa Żegockiego i Krzysztofa Grzymułtowskiego, rozpoczęła się polska ofensywa antyszwedzka w Wielkopolsce. Była ona następstwem zawiązanej we Wrocławiu 15 marca 1656 r. konfederacji pod hasłem wolności i obrony wiary katolickiej. Przygotowano atak wojsk polskich wiernych królowi Janowi Kazimierzowi na

¹¹ A. Taube, *op. cit.*, s. 6–9; A. Werner, J. Steffani, *Geschichte der evangelischen Parochien in der Provinz Posen*, Lissa 1904, s. 390–391; S. Jędraś, *op. cit.*, s. 319.

¹² A. Werner, J. Steffani, *op. cit.*, s. 390.

¹³ A. Taube, *op. cit.*, s. 8.

¹⁴ Joachim Wüstehube – pastor, ordynowany w Legnicy 30 XII 1653 r. Nie wiadomo, kiedy przybył do Osiecznej. Zmarł w 1685 r. we Wrocławiu. D. Czwojdrak, *op. cit.*, s. 25.

Leszno. Zaplanowane uderzenie wyszło od północy, czyli z rejonu Osiecznej. Dnia 28 kwietnia 1656 r. wojska polskie zdobyły Leszno, które następnie spalono. Według propagandy katolickiej była to kara za opór mieszkańców (głównie protestanckich Niemców i Czechów) wobec wojsk polskich, a zarazem przestroga dla innych miast i ich mieszkańców. Natomiast propaganda protestancka głoszona na Zachodzie podkreślała nietolerancję katolików¹⁵. Po zajęciu Osiecznej przez wojska polskie miało tam dojść do prześladowań ludności luteranckiej¹⁶. Zapewne w tym czasie musiał opuścić je pastor Joachim Wüstehube. Od tego momentu miejscowi ewangelicy pozostali bez duszpasterza i świątyni, która miała spłonąć na jego oczach¹⁷. Albert Werner podkreśla, że miejscowa gmina wyznaniowa miała uregulowany statut prawny (przywilej z 1635 r.), co winno chronić ją przed prześladowaniami¹⁸. Nie wiąże on (i nie wspomina) doświadczenia wojny polsko-szwedzkiej (1655–1656), negatywnego zachowania luteranckich żołnierzy szwedzkich oraz antypolskiej postawy innowierczej ludności pobliskiego Leszna z falą późniejszych wystąpień antyprotestanckich. Jak zachowywali się osieccy dysydenci wobec katolickich mieszkańców i armii polskiej? W przeciwieństwie do Leszna w Osiecznej mieszkało wielu katolików, co nie pozwalało na tak stanowcze opowiedzenie się za Szwedami i pomoc im w obliczu polskiej ofensywy wiosną 1656 r. Ponadto Osieczna była małym miasteczkiem pozbawionym obwarowań. Opór był niemożliwy.

W latach 1656–1666 osiecka gmina luterancka miała zwracać się w kwestiach religijnych do gminy leszczyńskiej. Taką informację przekazuje A. Taube. Czy taka sytuacja mogła nastąpić? Czy spalone po 28 kwietnia 1656 r. Leszno mogło w jakikolwiek sposób wspierać osieckich współwyznawców? W świetle dzisiejszej wiedzy wydaje się to prawdopodobne. Choć spaleni uległo prawie całe miasto, w tym luteranckie zabudowania kościelne (m.in. drewniany zbór Świętego Krzyża), a ludność uległa czasowemu rozproszeniu, miasto zostało szybko odbudowane¹⁹.

Przez około dziesięć lat (1656–1666) osiecka gmina wyznaniowa była pozbawiona pastora i świątyni. Wiara ewangelicka była w tym czasie podtrzymywana przez lekturę Biblii i licznych ksiąg zawierających rozważania natury religijnej²⁰. Nie wiadomo, czy była to praktyka sprawowana indywidualnie w zaciszu własnego domu czy wspólnotowa, np. podczas sąsiedzkiego spotkania współwyznawców. Opierając się na racjach biblijnych (Mt 18, 20)²¹ i tradycji niedzielnych

¹⁵ J. Dworzaczkowa, *Zniszczenie Leszna w roku 1656*, „Rocznik Leszczyński” 1981, nr 5, s. 169–189.

¹⁶ S. Jędraś, *op. cit.*, s. 56–57.

¹⁷ A. Taube, *op. cit.*, s. 9.

¹⁸ A. Werner, J. Steffani, *op. cit.*, s. 391.

¹⁹ M. Urban, *op. cit.*, s. 188.

²⁰ A. Taube, *op. cit.*, s. 9.

²¹ *Pismo Święte. Stary i Nowy Testament w przekładzie z języków oryginalnych*, red. M. Peter, M. Wolniewicz, wyd. 1, Poznań 2003, s. 1421: „A gdzie dwóch albo trzech zbierze się w imię moje, tam Ja jestem pośród nich”.

nabożeństw sprawowanych w świątyni, można domniemywać, że musiały odbywać się spotkania modlitewno-biblijne przynajmniej małych grup wiernych. Indywidualna modlitwa czy lektura tekstów biblijnych były także praktykowane w codziennym życiu rodzin luterańskich, do czego zachęcał M. Luter²². Pojawia się jeszcze jedno pytanie dotyczące badanego okresu. Czy po spaleniu Leszna w kwietniu 1656 r. przybyli do Osiecznej jacyś tamtejsi innowiercy lub ich duchowni? Tak stało się po kolejnym spaleniu miasta Leszna w 1707 r. (wojna północna 1700–1721)²³. W tym przypadku (1656) wydaje się to jednak niemożliwe. Protestanci mieszkańcy Leszna stawili opór wojskom polskim w czasie wojny polsko-szwedzkiej (1655–1656), w konsekwencji czego miasto zostało zdobyte i spalone. Natomiast Osieczna była punktem wyjściowym polskiego natarcia i miejscem stacjonowania katolickich wojsk. Zatem słusznie, zgodnie z rzeczywistością, A. Taube i A. Werner nie podają żadnego duchownego uchodźcy działającego wśród osieckiej gminy. Milczą też na temat jakichkolwiek przybyszów w tym okresie.

Odbudowa Leszna została rozpoczęta dość szybko, niedługo po zakończeniu działań wojennych (1656). Było to możliwe dzięki pieniądзом napływającym od współwyznawców z Europy Zachodniej i zabiegom właściciela miasta, Bogusława Leszczyńskiego²⁴. Również w Osiecznej sytuacja miejscowych ewangelików się poprawiła. W 1666 r. osiecka gmina wyznaniowa wybrała na pastora Paula Clapiusa²⁵. Korzystając z pomocy materialnej innych wspólnot i życzliwości właściciela miasta, Jana Opalińskiego, odbudował on świątynię protestancką. Jednakże niespełna dwa lata trwał pokój między wyznaniem. Już w 1668 r. doszło w Osiecznej do zatargu, który zmienił położenie tamtejszej wspólnoty ewangelickiej na ponad sto lat.

Pastor A. Taube napisał, że Paul Clapius stał pewnego dnia na ulicy przed swoim domem, gdy został zaczepiony przez pijanego duchownego katolickiego lub mnicha. Podjęta samoobrona została odebrana jako zbrodnia, obrona fizyczna zastosowana wobec katolickiego duchownego. W wyniku zajścia pastor Clapius był zmuszony uciekać z miasta²⁶. Stało się to zimą lub wczesną wiosną 1668 r.²⁷

Dlaczego ponownie doszło do ataku na ewangelickiego duszpasterza i późniejszego konfliktu międzywyznaniowego? Potop szwedzki zakończył się w 1660 r.

²² M. Luter, *Mały katechizm*, [w:] *Księgi wyznaniowe Kościoła luterańskiego*, wyd. 2, Bielско-Biała 2011, s. 52.

²³ S. Jędraś, *op. cit.*, s. 57.

²⁴ J. Dworzaczkowa, *Zniszczenie Leszna...*, s. 182–184.

²⁵ Paul Clapius (lub Clappius) – pastor, urodzony 17 III 1639 r. w Przyczynie Górnej koło Wschowy. Był najstarszym synem tamtejszego pastora. Od 1658 r. studiował teologię w Jenie. Pastor osiecki w latach 1666–1668. Po jej przymusowym opuszczeniu osiadł we Wschowie. Pojął tam za żonę Dorotę Lamprecht (10 IV 1668 r.). Następną jego placówką był Śmigiel. Zmarł 16 V 1677 r. we Wschowie. D. Czwojdrak, *op. cit.*, s. 25–26.

²⁶ A. Taube, *op. cit.*, s. 9–10.

²⁷ Por. przyp. 25.

Innowiercze Leszno dźwigało się z upadku po pożarze w 1656 r.²⁸ Co było przyczyną „zajść osieckich”? Osoba pastora była reprezentantem gminy i doskonale odnoszą się do tej sytuacji słowa proroka Zachariasza zacytowane przez Jezusa Chrystusa: „Uderzę Pasterza i stado owiec się rozproszy” (Mt 26, 31)²⁹. Niewątpliwie atak na pastora pozbawiał gminę ewangelicką wykształconego (studia teologiczne) przewodnika duchowego i oficjalnego reprezentanta wobec właściciela miasta czy władz kościelnych. Uderzał też w funkcjonowanie gminy jako samodzielnej jednostki kościelnej. Kolejny pastor (po Clapiusie) został powołany i oficjalnie wprowadzony na urząd dopiero 13 stycznia 1793 r.³⁰

Powołanie przez gminę pastora Paula Clapiusa w 1666 r., odbudowa świątyni i przychylność Jana Opalińskiego wskazywały na powrót wspólnoty luterańskiej do funkcjonowania po dziesięciu latach przeciwności. Wydarzenia z 1668 r. pokazały jednak, że napięcie, zwłaszcza między duchownymi, nie zostało ostatecznie zażegnane. Wzajemne animozje trwały ukryte i przysłowiowa „iskra” spowodowała ponowny wybuch.

Na kartach *Geschichte der evangelischen Kirchengemeinde Storchnest* A. Taube tłumaczył powyższe zajście, przypisując winę jedynie stronie katolickiej (nienawiść i fanatyzm duchowieństwa). Może to rodzić pewne podejrzenia (stronniczość). Katolicki proboszcz jest ukazany jako człowiek władczy i niechętny protestantom. Szczególną nieprzychylność wyrażał w stosunku do kaznodziei, nabożeństw luterańskich i szkoły. Oficjalnie im się przeciwstawiał, groził i zakazywał działalności. Gmina luterańska miała słać pisma (protesty) do właściciela miasta, Jana Opalińskiego. Nie są znane efekty petycji. Na podstawie zatargu duchownego lub mnicha z pastorem widać, że Opaliński nie ingerował stanowczo w napiętą sytuację. Rzadko przebywał wtedy w mieście, co wykorzystywało duchowieństwo katolickie. Jego postawa musiała zatem się zmienić w stosunku do przychylności z 1666 r.³¹

Innym wyjaśnieniem napiętej sytuacji, które podaje pastor Taube, jest „działalność” trzech potężnych wrogów protestantyzmu. Był to polonizm, romanizm i jezuityzm. Szczególną niechęcią pastora obarczeni zostali jezuita. W jego ocenie zakon ten został powołany jedynie dla zniszczenia Kościoła ewangelickiego³². Jest to oczywiście opinia przesadzona, ale przez luteran mogli być tak postrzegani. Jezuita przez swoją działalność – misje ludowe i edukacja młodzieży szlacheckiej – przyprowadzali na łono Kościoła katolickiego (obrzędek rzymski – romanizm) zagubione, szlacheckie „owieczki”, które następnie nie brały innowierców w obronę³³. Polonizm był zagrożeniem, gdyż wyznanie, zwłaszcza po masowym

²⁸ Por. przyp. 19.

²⁹ *Pismo Święte. Stary i Nowy Testament...*, s. 1433.

³⁰ A. Werner, J. Steffani, *op. cit.*, s. 392.

³¹ A. Taube, *op. cit.*, s. 9–10.

³² *Ibidem*, s. 8, 11.

³³ E. Śliwiński, *Sytuacja wyznaniowa w południowo-zachodniej Wielkopolsce od drugiej połowy XVI do pierwszej połowy XVII w.*, „Zeszyty Osieckie” 1994, nr 2, s. 22.

napływie niemieckich uchodźców (luteran) po 1628 r., wiązało się w Wielkopolsce najczęściej z narodowością.

Wyjaśnienie zajścia i jego następstw może być zupełnie prozaiczne. Zwyczajny uliczny zatarg, choć niezwykłych osób, skutkował represjami wobec strony słabszej, mniej licznej, jak osieccy innowiercy. Przyczynił się do tego także duch kontrreformacji i pamięć niedawnych „dokonań” luteranckich najeźdźców ze Skandynawii. Postawmy sobie pytanie o mnicha lub duchownego z ulicznego zajścia. Duchownym mógł być miejscowy proboszcz, którego wrogie nastawienie do luteran zostało tu opisane. Mnichem mógł być np. benedyktyn z Lubinia³⁴ lub reformata z Osiecznej³⁵. Jednakże na podstawie krótkiej i lakonicznej wzmianki pastora Taubego trudno wskazać potencjalnego uczestnika zajścia. W przekazie tym zastanawia jednak pewien element, mówiąc dokładniej: jego brak. Pastor nie podał powodu zaistnienia sporu (ataku) między stojącym „tylko” Clapiusem a duchownym bądź mnichem. Niesprowokowany, przypadkowy atak jest oczywiście możliwy, jednakże w ówczesnej sytuacji społeczno-wyznaniowej (napięcia międzywyznaniowe, kontrreformacja, odbudowa struktur ewangelickich w miasteczku) mało realny.

Po opuszczeniu Osiecznej przez pastora Paula Clapiusa w 1668 r. miejscowy zbór został zniszczony lub zamieniony na browar przez katolików. Ewangelicy ponownie zostali bez pastora i świątyni. Albert Taube nazwał ten okres czasem długiej zgrzyoty i próby wiary. Z jego dzieła wyłania się obraz gminy wyznaniowej, która jak biblijny Hiob została poddana przez Boga próbie wierności wobec Niego i wyznania luteranckiego. Mimo wielu przeciwności luteranizm trwał w Osiecznej. W jaki sposób praktykowano wiarę? Podobnie jak w okresie 1656–1666 w kwestiach religijnych (niedzielne nabożeństwo) musiano udawać się do Leszna, także stamtąd prosić pastora z posługą dla umierających w Osiecznej i okolicy, co – zważywszy na rozległość osieckiej parafii – było zadaniem wymagającym znacznych nakładów finansowych i poświęconego czasu (dojazd, wędrowka). Ewangelicy osieccy czytali Biblię i książki religijne oraz śpiewniki używane niegdyś w świątyni podczas liturgii. Modlili się i czytali w domach prywatnych. Korzystając z biblijnej nauki o powszechnym kapłaństwie chrześcijan (Taube wskazał na 1 P 2, choć zapewne miał na myśli fragment 1 P 2, 5 – dop. A.G.)³⁶, niektórzy mężczyźni przejęli kaznodziejską funkcję pastorów;

³⁴ Obecność benedyktynów w Lubiniu (ok. 20 km od Osiecznej) sięga XI w. W czasach potopu szwedzkiego większość zakonników schroniła się na Śląsku, a klasztor uległ grabieży. W latach 1658–1679 opatem komendatoryjnym był Stefan Piasecki. M. Skibniewski, *Opactwo benedyktynów w Lubiniu. Perła wśród nizin*, Poznań 1987, s. 7, 37.

³⁵ Sprowadzenie reformatów do miasta przez A.O. Przyjemskiego (zm. 1644) i przekazanie im terenu leżącego nieco poza miastem (północny wschód) przy kapliczce św. Walentego datowane jest na 14 VIII 1622 r. Była to pierwsza fundacja tego zakonu na terenie Wielkopolski. Przyjemski sprowadził ich w celu umacniania wiary katolickiej w mieście. C.W. Liniewicz, *op. cit.*, s. 26.

³⁶ *Pismo Święte. Stary i Nowy Testament...* s. 1742: „Sami również jak żywe kamienie budujcie swój dom duchowy, święte kapłaństwo, aby przez Jezusa Chrystusa składać ofiary duchowe, miłe Bogu!”.

przepowiadali Ewangelię³⁷. Nie wiadomi, kim byli ci ludzie i na jakiej podstawie zostali uznani przez społeczność luterańską za godnych zastępowania pastora w posłudze Słowa? Można domyślać się tylko, że musieli znać Biblię, umieć przemawiać i dawać dobry przykład swoim życiem. Miejszem zwiastowania Słowa były zapewne prywatne domy i czas wspólnych spotkań modlitewnych. Albert Werner dodał informację, że księgi kościelne (metrykalne?) prowadził kler katolicki z Osiecznej³⁸. Jest to wiadomość zastanawiająca. Czy i w jakim okresie mogło tak być? Dziś nie sposób tego zweryfikować³⁹.

Mimo wydarzenia z 1668 r. i utrudnień w życiu religijnym członkowie gminy wyznaniowej pozostali w Osiecznej. Masową ucieczkę na Śląsk spowodowały dopiero dwa morderstwa dokonane na osieckich protestantach. W miejscu zwanym Nitscher Walde powieszono mistrza-krawca Schmidta i kramarza Christensohna. Nie wiadomo, dokładnie kiedy się to wydarzyło. Lektura dzieła autorstwa A. Taube nasuwa skojarzenie z połową XVIII w., a nawet latami sześćdziesiątymi tego stulecia. Skąd takie powiązanie? Wskazuje na to kompozycja tekstu pastora Taubego. Powyższą informację zawarł w rozdziale zatytułowanym *W pokoju Boga (1769–1899). Czyli „Prawica Pana podniesiona wysoko, prawica Pana odnosi zwycięstwo”* (Ps 118, 16).

Dnia 7 marca 1769 r. właściciel Osiecznej, hrabia Mikołaj Skoroszewski, wydał list żelazny gwarantujący wolność wyznania dla osieckich innowierców. Zostali oni wezwani do powrotu ze Śląska. Co było powodem decyzji Skoroszewskiego? Czy znał postanowienia sejmu warszawskiego z 1768 r., który przyznał równouprawnienie ewangelikom i prawosławnym w Rzeczypospolitej⁴⁰? Czy kierował się może innymi względami (np. gospodarczymi)? Albert Taube wskazuje natomiast na racje teologiczne. To Bóg natchnął katolika, Mikołaja Skoroszewskiego, do wydania listu i zakończenia prześladowań⁴¹. Trudno udzielić jednoznacznej odpowiedzi, jednakże oceniając decyzję właściciela miasta, widać, że była ona zgodna z tolerancyjnymi postanowieniami sejmu. Przesłanki teologiczne pastora Taubego były natomiast przeznaczone dla jemu współczesnych i przyszłych ewangelików, dla ich religijnego spojrzenia na historię osieckiej gminy luterańskiej.

Niełatwo również ocenić skalę i tempo odzewu na wezwania do powrotu. Z pewnością można wskazać, że okres prześladowań formalnie dobiegł końca. Jednak musiały minąć jeszcze 24 lata, zanim Osieczna uniezależniła się od gminy

³⁷ A. Taube, *op. cit.*, s. 10–11, 25–26.

³⁸ A. Werner, J. Steffani, *op. cit.*, s. 391.

³⁹ Najstarsze zachowane księgi metrykalne parafii katolickiej z Osiecznej pochodzą z końca XVIII w. (od 1794 r.). Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu, księgi metrykalne dla miejscowości Osieczna, sygn. PM 207/03. Natomiast ewangelickie księgi stanu cywilnego rozpoczynają się od 1775 r. Archiwum Państwowe w Poznaniu, Akta stanu cywilnego Parafii Ewangelickiej Osieczna (pow. leszczyński), sygn. 1.

⁴⁰ O. Kieć, *op. cit.*, s. 43.

⁴¹ A. Taube, *op. cit.*, s. 12–13.

leszczyńskiej. Tyle czasu zajęła zbiórka środków finansowych na budowę nowej świątyni, powołanie pastora i ponowne założenie systemu parafialnego. Dnia 13 stycznia 1793 r. uroczyście otwarto kościół i wprowadzono na urząd pastora Johanna Martina Fechnera. Osiecka gmina protestancka została reaktywowana.

Podsumowując, można wskazać na powody teologiczno-doktrynalne i polityczne konfliktu katolicko-ewangelickiego w latach 1656–1769 w Osiecznej. Według pastora Alberta Taubego sytuacja była bożym dopustem na gminę, czasem próby wiary i wytrwałości. Długie i bolesne doświadczenie zakończyć się miało z woli Boga. Ta wzniosła, teologiczna interpretacja ma jednak odniesienie do polityki (sejm warszawski). Innymi racjami teologicznymi są różnice doktrynalne obu wyznań, które skutkowały wzajemnym negatywnym postrzeganiem („oni źle wierzą”). Również polityka, także międzynarodowa, miała swój wkład w konflikt (potop szwedzki i stosunek luteran polskiej ofensywy wiosną 1656 r.). Nie bez znaczenia była także postawa szlachty, która powróciła do katolicyzmu (Opaliński nie bronił ewangelików osieckich w 1668 r.). Badana sytuacja z lat 1656–1769 zaistniała pierwotnie między osobami duchownymi. To oni byli pierwszymi stronami i poszkodowanymi (pastorzy) w wydarzeniach z roku 1656 i 1668. Następnie skutki odczuwali pozostali wierni (luteranie). Taki obraz sytuacji prezentują A. Taube i A. Werner. Jeśli są to przekazy wiarygodne, można uznać, że napięta sytuacja międzywyznaniowa istniała w pierwszej kolejności między duchownymi. Szlachta oraz „zwyczajni” ludzie potrafili wspólnie żyć, przynajmniej obok siebie. Nie po raz pierwszy w historii chrześcijaństwa duchowni lub mnisi byli inspiratorami lub pierwszymi uczestnikami rozłamów i sporów natury teologicznej⁴²; uczestnikami sytuacji przekładających się na życie pozostałych chrześcijan.

Godne uwagi są również informacje traktujące o życiu religijnym ewangelików podczas okresów, w których brakowało posługi pastora i własnej świątyni. Samoorganizacja wspólnoty (modlitwy, służba kaznodziejska wybranych mężczyzn, lektura Biblii oraz dzieł religijnych) i wytrwałość w konfesji były świadectwem żywotności Kościoła ewangelickiego w Osiecznej.

Bibliografia

ŹRÓDŁA ARCHIWALNE

Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu

Księgi metrykalne dla miejscowości Osieczna, sygn. PM 207/03.

Archiwum Państwowe w Poznaniu

Akta stanu cywilnego Parafii Ewangelickiej Osieczna (pow. leszczyński), sygn. 1.

⁴² Duchownymi lub mnichami byli m.in. Ariusz, Donat, Macedoniusz, Nestoriusz, Eutyches, Sergiusz z Konstantynopola, Focjusz, Celulariusz, Luter, Zwingli. M. B a n a s z a k, *Historia Kościoła*, [w:] *Katolicyzm A–Z*, red. Z. Pawlak, Poznań 1997, s. 144–150, 158–159.

ŹRÓDŁA DRUKOWANE

Luter M., *Mały katechizm*, [w:] *Księgi wyznaniowe Kościoła luterńskiego*, wyd. 2, Bielsko-Biała 2011.

Pismo Święte. Stary i Nowy Testament w przekładzie z języków oryginalnych, red. M. Peter, M. Wolniewicz, wyd. 1, Poznań 2003.

OPRACOWANIA

Banaszak M., *Historia Kościoła*, [w:] *Katolicyzm A–Z*, red. Z. Pawlak, Poznań 1997, s. 135–171.

Czwojdrak D., *Duchowni ewangelicy w Osiecznej w XVII–XX w.*, „Zeszyty Osieckie” 2013, nr 21, s. 25–31.

Dworzaczkowa J., *Z dziejów braci czeskich w Polsce*, Poznań 2003.

Dworzaczkowa J., *Zniszczenie Leszna w roku 1656*, „Rocznik Leszczyński” 1981, nr 5, s. 169–196.
Dzieje Wielkopolski, red. J. Topolski, Poznań 1969.

Frankiewicz E., *Osieczna. Zarys historyczny*, Leszno 1939.

Historia Leszna, red. J. Topolski, Leszno 1997.

Jędraś S., *Osieczna i jej dzieje*, Osieczna 2013.

Kiec O., *Historia protestantyzmu w Poznaniu od XVI do XXI wieku*, Poznań 2015.

Klint P., *Stosunki wyznaniowe w miastach wielkopolskich na pograniczu polsko-śląskim i polsko-brandenburskim w XVI i XVII wieku*, „Istorija ta Geografija” 2015, s. 91–97.

Kłoczowski J., *Dzieje chrześcijaństwa polskiego*, Warszawa 2000.

Kolbuszewski K., *Przegląd prac z zakresu dziejów reformacji w Polsce*, „Pamiętnik Literacki” 1928, t. XXV, nr 1–4, s. 490–506.

Liniewicz C.W., *Sprowadzenie reformatów do Osiecznej*, „Zeszyty Osieckie” 1993, nr 1, s. 23–27.

Małek J., *Reformacja i protestantyzm w Polsce i Prusach (XVI–XX w.)*, t. IV, Toruń 2012.

Michalski M., *Osieczna (Storchnest). Dawne widoki*, Osieczna–Poznań 2005.

Reformacja i tolerancja: jedność w różnorodności? Współistnienie różnych wyznań na ziemi wschowskiej i pograniczu wielkopolsko-śląskim, red. M. Małkus, K. Szymańska, Leszno 2015.

Serwański M., *Formy aktywności kolegium jezuickiego w Poznaniu w XVI–XVIII wieku*, „Mazowieckie Studia Humanistyczne” 2002, nr 2, s. 31–39.

Skibniewski M., *Opactwo benedyktynów w Lubiniu. Perła wśród nizin*, Poznań 1987.

Śliwiński E., *Sytuacja społeczno-polityczna w południowo-zachodniej Wielkopolsce w pierwszej połowie XVII wieku*, „Zeszyty Osieckie” 1993, nr 1, s. 15–22.

Śliwiński E., *Sytuacja wyznaniowa w południowo-zachodniej Wielkopolsce od drugiej połowy XVI do pierwszej połowy XVII w.*, „Zeszyty Osieckie” 1994, nr 2, s. 19–26.

Świdorski B., *Ilustrowany opis Leszna i ziemi leszczyńskiej*, Leszno 1928.

Taube A., *Geschichte der evangelischen Kirchengemeinde Storchnest*, Storchnest 1899.

Tazbir J., *Reformacja, kontrreformacja, tolerancja*, Wrocław 1996.

Tokarczyk A., *Protestantyzm*, Warszawa 1980.

Urban M., *Poewangelickie zabytki miasta Leszna*, „Wielkopolski Biuletyn Konserwatorski” 2012, nr 5, s. 185–196.

Werner A., Steffani J., *Geschichte der evangelischen Parochien in der Provinz Posen*, Lissa 1904.

Wędzki A., *Osieczna. Z dziejów miasta szlacheckiego w przedrozbiorowej Rzeczypospolitej (6)*, „Zeszyty Osieckie” 2003, nr 11, s. 9–11.

Wędzki A., *Przedlokacyjna Osieczna*, „Zeszyty Osieckie” 2008, nr 16, s. 7–10.

Woytschke T., *Geschichte der Reformation in Polen*, Leipzig 1911.

ADRIAN GENDERA

The Catholic-Protestant conflict in Osieczna between 1656 and 1769

In the 17th and 18th centuries Osieczna, a small town 10 km north of Leszno, was a conflict zone of two Christian denominations – Catholics and evangelicals. The main cause of religious unrest and the consequence of the fall of the Evangelical community was the Polish-Swedish war 1655–1660 and related political and religious disturbances among the inhabitants of the Leszno region. It also was a consequence of the doctrinal and ecclesiological differences of beliefs and the intensifying of so-called counter-reformation.

The first persecution of the evangelical community took place between 1656–1666. At that time, pastor Joachim Wüstehube was banished from the city. Another wave of persecution started immediately in 1668 and its aftermath (expulsion of pastor Paul Clapius and the loss of the temple) lasted formally until 7 March 1769, when the owner of Osieczna, earl Mikołaj Skoroszewski, issued a letter of tolerance to local dissenters, resulting in the revival of the community (new church building, pastor appointment) on 13 January 1793.

The study revealed that the first persons involved in the conflict analyzed situations were catholic clergy and evangelical pastors. According to German historiographers from the turn of the 19th and 20th centuries pastors were the first victims of the conduct of Catholics. Catholic authors and contemporary scholars, on the other hand, point out the omitted issue of the positive and anti-Polish attitude of Lutherans (especially from Leszno) to the Scandinavian invaders during the Swedish Deluge.

The religious anxieties of the seventeenth and eighteenth centuries are a complex matter of which research is difficult and marked by a certain degree of conjecture. The reason for this condition is the lack of sufficient amount of preserved archival materials for Osieczna from the discussed period. Social issues, including interfaith relationships in the city, require further research.

Keywords: Osieczna, Storchnest, pastor, conflict, Catholics, evangelicals, Polish-Swedish war 1655–1660, protestants, Clapius, Wüstehube.